

УДК 330.15

*В. Є. Реутов,
к. е. н., доцент, директор,
Кримський економічний інститут ДВНЗ "КНЕУ ім. Вадима Гетьмана"
В. В. Силкін,
аспірант, Кримський економічний інститут ДВНЗ "КНЕУ ім. Вадима Гетьмана"*

ВИЗНАЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ КРИТЕРІЇВ РЕГІОНАЛЬНОЇ КОНКУРЕНТОСПРО- МОЖНОСТІ В СИСТЕМІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

У статті досліджено систему регіонального природокористування, виявлено її властивості. Визначені екологічні критерії конкурентоспроможності регіону в залежності від розкриття його сутності як мікродержави, територіально-системного утворення і квазікорпорації.

In the article the system of regional management of nature is investigated, its features are founded out. The ecological criteria of regional competitiveness are determined depending on of its essence as mikrostate, territorial-and-systematic formation and kvazicorporation.

Ключові слова: природокористування, система регіонального природокористування, конкурентоспроможність, екологічні критерії конкурентоспроможності, індекс екологічної сталості.

Key words: management of nature, system of regional management of nature, competitiveness, ecological criteria of competitiveness, sustainable ecological index.

ВСТУП

Активізація наукових досліджень природокористування пов'язана з об'єктивним процесом ускладнення взаємовідносин між природою і суспільством на всіх рівнях: від локального до глобального. Слід акцентувати увагу на багатоаспектності вихідного поняття. Із загальнофілософських позицій це поняття отожднюється з процесом взаємодії людини і природи. У цьому контексті природа виступає як середовищем життя і діяльності, так і об'єктом перетворення. Природокористування також сприймається з антропоцентричних позицій — як масштабна дія людини на природне середовище з конкретними цілями (земле-, водо-, лісокористування).

Питання раціонального природокористування, активізації природоохоронної діяльності, екологічного менеджменту та екологі-

чного аудиту неодноразово підіймались у наукових дослідженнях, зокрема Т.П. Галушкіною [1], Б.М. Данилишиним [5], Е.А. Позаченюком [7] та ін. Екологічний стан навколишнього середовища в еколого-економічних дослідженнях все частіше досліджують через призму сталості розвитку території [1; 2], меншою мірою з урахуванням її конкурентоспроможності [1; 10]. Невирішеним досі питанням цієї проблематики є виявлення зв'язку між цими ключовими поняттями для визначення подальшого розвитку території, причому на регіональному рівні.

МЕТА

Мета дослідження — сформувати екологічні критерії конкурентоспроможності на регіональному рівні. Для досягнення мети визначені такі завдання:

1) дослідити систему регіонального природокористування, виявити її властивості;

2) визначити екологічні критерії конкурентоспроможності регіону в залежності від розкриття його сутності.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Поняття "природокористування" не нове у науковій літературі. Його проблематика досить різнопланова та різномасштабна, проте, незважаючи на це, у вивченні природокористування посилюється регіональний рівень. Це пов'язано з наявністю ряду рис організації господарської і соціальної діяльності на цьому рівні.

По-перше, різноманітність і різноякісність складових регіональної системи елементів природокористування (природно-ресурсних, екологічних, суспільних), що ускладнює прямі і зворотні зв'язки їх взаємодії.

По-друге, різні темпи розвитку типів і видів природокористування вимагають детальної розробки територіального планування. Останнє тісно переплітається з проблемами теорії і практики екології людини і гігієни населених пунктів [7, с. 16].

По-третє, на регіональному рівні, як і на національному, вплив на природу відбувається переважно прямо (ресурсо-, ландшафтокористування), що істотно впливає на сталість природних комплексів.

По-четверте, неможливість реальних експериментів у системі природокористування підсилює можливості здійснення імітаційного моделювання в цій сфері. Одним з перспективних підходів побудови моделей еколого-збалансованого природокористування є метод системного аналізу, що використовує принцип взаємних впливів властивостей такого користування. Не претендуючи на створення такої моделі, обмежимося формуванням погляду на підпорядкування властивостей системи регіонального природокористування (рис. 1).

Серед властивостей системи природокористування слід виділити вісім провідних (базових), які дозволяють комплексно вивчати природні можливості регіону в соціально-економічній діяльності, раціональному освоєнні природно-ресурсного потенціалу територій, збереженні природних ресурсів середовища за допомогою функцій екологічної регуляції. Це

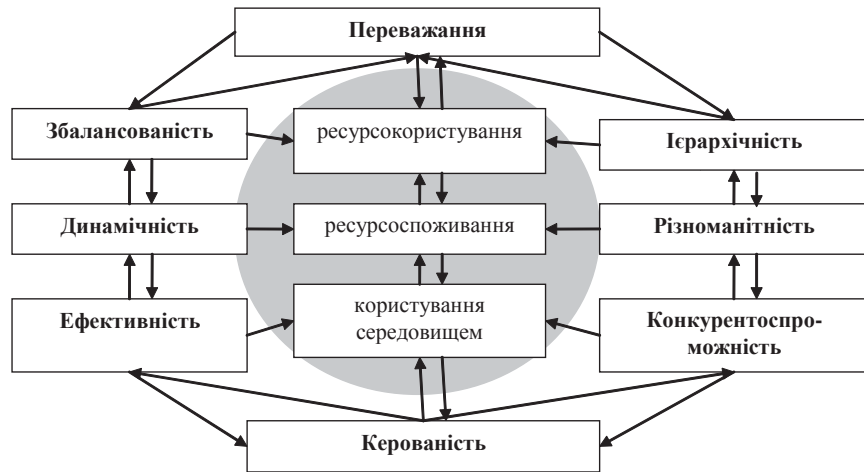

Рис. 1. Властивості системи регіонального природокористування

припускає функціонування в раціональному діапазоні господарювання всіх природних, техніко-економічних і соціальних систем.

Серед властивостей системи природокористування чотири відображають стан природного середовища. До них віднесено, насамперед, властивість ієрархічності природних комплексів. Реалізація цієї властивості виявляється на різних рівнях природокористування — від точкового до загально регіонального. З цією властивістю пов'язана обов'язковість досягнення екологічної рівноваги на всіх територіальних рівнях природокористування. Наступна властивість різноманітності означає, що різні типи середовища різною мірою стійкі до антропогенних навантажень. У регіональному природокористуванні це означає пошук найбільш раціональної системи антропогенних навантажень. Таку властивість, як збалансованість, слід сприймати двояко: як симбіотичний і екологічний баланс, який припускає комбіновані способи використання територій. Остання, властивість динамічності відображає не тільки еволюційний процес розвитку компонентів природного середовища, але і тенденції екологічної ситуації, яка повсюдно погіршується за рахунок нераціонального землекористування і ресурсів навколишнього середовища.

Друга група відноситься до розряду властивостей, що оптимізують природокористування в регіонах. Це властивість переважання так званих "м'яких" форм природокористування, які забезпечують екологічну рівновагу. Найбільш місткою в системі природокористування виступає властивість керованості. Вона вбирає всю систему національної і регіональної політики в системі природокористування і різнорівневу систему управління природоохоронною діяльністю. Реалізація властивості ефектив-

ності природокористування припускає систему економічних заходів щодо випуску екологічно чистої продукції, зниження параметрів забруднення, збереження всієї різноманітності екосистем регіону.

Властивістю, яка узагальнює рівень, спрямованість і результативність регіонального природокористування, виступає конкурентоспроможність. Саме за її параметрами найдоцільніше визначати не тільки стан екологічної рівноваги, але і соціальну стабільність і економічну сталість у регіонах.

Пропоноване більшістю дослідників визначення конкурентоспроможності регіону включає два основоположні моменти: необхідність досягнення високого рівня життя населення і ефективного функціонування господарського комплексу регіону. У контексті даного підходу воно має бути доповнене екологічним імперативом. Цьому сприяє, по-перше, активне звернення не тільки країн, але і регіонів до стратегії сталого розвитку як способу інтеграції екологічних, соціальних і економічних цілей розвитку з позицій національних і міжнародних інтересів. По-друге, підвищується рівень інноваційності в еколого-економічній сфері, що диктується потребами виробництва і ринку. Третьою підставою введення параметра екологічності в систему регіональної конкурентоспроможності слід вважати обов'язковість виконання екологічних стандартів і урахування природоохоронних витрат у собівартості продукції, що випускається. Нарешті, екологічний вектор обов'язково присутній при формуванні стратегії розвитку будь-якого регіону.

Саме тому конкурентоспроможність регіону слід розуміти не тільки як здатність його господарського і соціального компонентів забезпечити високі стандарти життєдіяльності, але і спроможність реалізувати наявний у регіоні потенціал (ресурсний, трудовий, виробничий, інноваційний) на основі гармонізації еколого-економічних відносин.

У розкритті змістової сторони регіональної конкурентоспроможності слід дотримуватися дуалістичного підходу у визначенні регіону.

Перше сприйняття регіону як аналога мікродержави є особливо продуктивним в дослідженні екологічних критеріїв регіональної конкурентоспроможності. Спочатку виходимо з того, що таким критерієм виступає сукупність якісних характеристик, що відображають високі, відповідні світовим аналогам, стандарти стану навколишнього середовища як основи здорового способу життя, екологічно чистої продукції, механізму природокористування.

Вказані стандарти частково закладені в такому екологічному рейтингу країн світу, як індекс екологічної сталості (ІЕС) [2, с. 21]. Детальніший аналіз ІЕС наводить на думку використання його окремих параметричних характеристик у вигляді функціональної залежності:

$$IEC = f(F, S, E, V) \quad (1),$$

де F — наявність, розподіл і функціональна специфіка основних факторів виробництва в регіоні (експлуатація набутих і власних ресурсів, галузева структура і співвідношення регіональних фондів, співвідношення підприємств за ступенем забруднення навколишнього середовища);

S — соціально-політичні параметри, що характеризують взаємодію основних суб'єктів регіонального ринку природокористування — підприємців, населення, регіональних адміністрацій.

Два інших параметра враховані у вигляді основи ІЕС і включають:

E — здоров'я навколишнього середовища (визначається через індикатори водоспоживання і забруднення повітряного басейну);

V — життєстійкість екосистеми (у останньому випадку враховуються показники біорізноманітності, продуктивності природних багатств).

До критеріїв регіональної конкурентоспроможності доцільно включати не тільки позитивні параметри. Прикладом цього служить пропонований нами індекс екологічного неблагополуччя (ІЕН), який обчислюється як середнє арифметичне таких індикаторних показників:

$$IEN = \frac{I_{яс} + I_{яж} + I_{те}}{3} \quad (2),$$

де $I_{яс}$ — індекс якості середовища (визначається через нормативні показники забруднення середовища);

$I_{яж}$ — індекс якості життя (за показником середньої тривалості життя);

$I_{те}$ — індекс технологічної ефективності, який доцільно визначати через рівень переробки відходів регіонального виробництва.

Продуктивнішим є використання в регіональній управлінській практиці індексу екологічних досягнень (ІЕД), що охоплює шість провідних груп даних про стан і продуктивність регіонального місця існування. Слід вказати, що новий механізм регіонального управління в екологічній схемі тільки формується і спрямований, здебільшого, на забезпечення еколого-економічної безпеки регіону [3, с. 306]. Підвищити конкурентні позиції регіону в екологічній сфері тут допомагає введення, перш за все, ди-

ференційованої плати за використання природних ресурсів. Плата за право використання цих ресурсів призначена для власників таких ресурсів на основі отримання абсолютної ренти. Введення такої ренти на регіональному рівні пов'язане з місцевою монополією на ряд ресурсів і зумовлене їх ослабленням і виснаженням. У регіональній практиці широко використовується земельна, лісова, гірська, водна, рибна, останнім часом і курортна ренти.

Слід враховувати нове явище: у регіонах інноваційного розвитку формується технологічна квазірента — надприбуток, зумовлений в її походженні не природними, а скоріше інтелектуальними факторами. Саме квазірента спонукає як регіональних підприємців, так і державу постійно прагнути до інновацій, щоб підтримувати свою конкурентоспроможність [4, с. 73].

До заходів, що підтримують екологічну спрямованість, слід також віднести: по-перше, плату за забруднення навколишнього середовища. Цей інструмент раціоналізації регіонального природокористування покликаний компенсувати еколого-економічні збитки, що наносяться підприємствами і організаціями природному середовищу. На наш погляд, саме два існуючих параметра — а) за гранично допустимі викиди; б) за перевищення нормативних показників забруднення — компенсують втрату конкурентоспроможності природного потенціалу і природного оточення конкурентної території.

До підтримуючих заходів віднесемо і систему економічного стимулювання природоохоронної діяльності, що включає: оподаткування, надання субсидій, пільгове кредитування природоохоронної діяльності, прискорену амортизацію природоохоронних фондів. Особливо ефективним інструментом слід визнати екологічні "зелені" податки, покликані вирішити два завдання екологічної конкурентоспроможності: зробити вартість регіональної продукції адекватною відносно затрат природних ресурсів і сприяти компенсації екологічних збитків забруднювачу. За оцінками фахівців, частка таких податків повинна складати 20—50% в державному секторі й малому бізнесі [5].

Вкажемо ще два параметри, що підвищують екологічну конкурентоспроможність (ЕК). Це екологізація ціноутворення, яке зобов'язане враховувати рівень екологічної безпеки продукції. Така продукція, як правило, має велику

Таблиця 1. Основні завдання екологічних фондів регіонів і їх вплив на екологічну конкурентоспроможність

Завдання	Ступінь і наслідки дії
1. Фінансування	Висока, направлена на поліпшення «екологічного іміджу» регіону
2. Забезпечення екологічної безпеки населення	Середня, направлена на підтримку рівноваги в системі: «природа-населення-господарство»
3. Впровадження екологічно чистих технологій	Висока, сприяє переходу на інноваційний і природозберігаючий тип регіонального господарювання

ціну внаслідок включення додаткових витрат, але вона користується великим попитом з боку споживачів. З урахуванням встановленої екологічної конкурентоспроможності ціна на регіональну продукцію (Ц_{рп}) може вираховуватись за формулою:

$$Ц_{рп} = C_n + H_k + H_{еч} + P_v + P_z \quad (3),$$

де С_п — собівартість продукції, що випускається;

H_к — комерційна надбавка до ціни;

H_{еч} — надбавка до ціни у разі випуску екологічно чистої продукції;

P_в — плата за наднормативне використання природних ресурсів;

P_з — плата за наднормативне забруднення навколишнього середовища.

У разі ефективної природоохоронної діяльності останні елементи формули ведуть до зниження ціни, підвищуючи конкурентоспроможність регіонального продукту.

До цієї групи віднесемо і нарощування екологічних фондів, мета яких — формування централізованого джерела фінансування природоохоронних потреб незалежно від державного бюджету і бюджетів територій. Завдання таких фондів (табл. 1) полягає в підвищенні ЕК, здебільшого опосередковано.

Особливу значущість питання екологічної конкурентоспроможності набувають при сприйнятті територій як еколого-соціальної і економічної системи, що складається з трьох підсистем. У зв'язку з цим регіональну систему слід розглядати з позиції аналізу тріади "природа — населення — господарство", або так званої еколого-соціально-економічної системи (ЕСЕС), що виступає у вигляді сукупностей елементів і відносин, об'єднаних в єдине ціле.

У зв'язку з цим ЕСЕС регіонального рівня є об'єктивно існуючим, структурно-ієрархічним поєднанням аспектів екологічного, соціально-економічного характеру, що функціонує в межах регіону на основі економічних, еколого-економічних, соціально-екологічних, екологічних, соціально-економічних і соціальних зв'язків. Природа, особливості, властивості ЕСЕС регіону, як будь-якої іншої цілісної системи, визначаються структурою, складом її

компонентів, мірою впорядкованості внутрішніх зв'язків між ними.

Так, екологічна складова регіональної системи характеризує можливості організації в регіоні виробничих потужностей з позиції ресурсної забезпеченості й взаємозв'язки компонентів навколишнього середовища. Економічна — свідчить про можливість насичення території виробничими об'єктами без шкоди для сталості природного середовища. Соціальна складова характеризує взаємодію виробництва і розселення з рештою компонентів навколишнього середовища.

Саме на основі ухвалення концепції ЕСЕС можлива територіальна організація природокористування. Під нею розуміють впорядкування в просторі різних форм використання природних ресурсів і екологічного потенціалу ландшафтів [6, с. 305]. Одиницями територіальної організації виступають: просторові елементи (квартали, оброблювані ділянки і ін.); просторові комплекси (міста, крупні кар'єри заповідники і ін.); регіональні комплекси (промислова агломерація, сільськогосподарські й рекреаційні райони). При всій різноманітності й масштабності всі вони у якості першооснови визначають природну систему різного ступеня трансформації. Звідси обов'язковим елементом у розрахунку ЕК виступає визначення ступеня антропогенного перетворення ландшафтів:

$$K = \sum (pgz) n / 100 \quad (4),$$

де К — коефіцієнт антропогенного перетворення ландшафтів;

z — ранг;

g — індекс глибини перетворення;

p — площа контурів %;

n — кількість контурів.

У межах України найбільший коефіцієнт характерний для ландшафтів степової зони (7,79); серед регіонів, за підрахунками Е.А. Позаченюк, він максимальний в Донецькому (7,43) і Придніпровському (7,52) [7, с. 36].

На наш погляд, саме в антропогенних регіонах підвищуються екологічні параметри міжрегіональної конкурентоспроможності і одночасно параметри екологічної конкурентоспроможності — скорочуються внаслідок посилення деструктивної дії на середовище (засмічення, викиди і тому подібне). Як наслідок, обгрунтовано виділення в системі "природа — суспільство — господарство" особливої четвертої підсистеми — екологічної мережі.

Більшість дослідників екопроблем під останньою розуміють впорядкування територіальної структури природних ландшафтів, характер їх чергування з селітебними територія-

ми, агроландшафтами, промисловими зонами і транспортними комунікаціями [8, с. 151].

Аналогічне трактування такої мережі і в ряді законодавчих актів. Згідно з положеннями Закону України "Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000—2015 роки" базовими структурними елементами екомережі виступають: природні регіони, природні коридори, буферні зони [9], а також слабопорушені природні комплекси, що характеризуються більш високими конкурентними позиціями за рахунок значного збереження природно-ресурсного потенціалу, його різноманітності й сталості середовища.

Інші екологічні критерії враховуються при визначенні конкурентоспроможності регіону як квазікорпорації. В цьому випадку господарський комплекс регіону зіставимо з потенціалом ТНК. Проте розроблені методики оцінки екологічного компонента конкурентоспроможності ТНК не можуть бути цілком використані через явні відмінності управлінського і територіально-господарського характеру. Різним є характер екологічної діяльності: на регіональному рівні він ширший і тісно пов'язаний з національними регуляторами. Успішність еколого-економічної діяльності в цьому випадку залежить від чотирьох структурних блоків.

Це, перш за все, екологічний менеджмент, на основі якого здійснюється планування, організація і управління всіма видами екологічної діяльності. Через розпиленість суб'єктної господарської бази регіону всі три управлінські функції повинні координуватися адміністративними структурами. На них же покладаються функції контролю. Конкурентні переваги визначаються наявністю професійних працівників на підприємствах, в центральних і місцевих органах влади.

Другим блоком виступає блок, що формує фінансово-кредитний механізм регіонального природокористування. Саме такий механізм:

— формує і регулює фінансові потоки, що наповнюються централізованими надходженнями на охорону і покращення регіонального навколишнього середовища, платежами за погіршення якості і самовільне використання природних ресурсів;

— утворює фінансові кошти регіональних екологічних фондів і організовує їх ефективний рух і витрачання.

Третім блоком екодіяльності виступає екологічний аудит. Його метою є оцінка відповідності навколишнього середовища території вимогам законодавчих і нормативних актів, критеріям ефективності в сфері охорони навко-

лишнього середовища і екологічної безпеки [9, с. 304]. На наш погляд, окрім традиційних завдань, що визначають екологічний стан і природоохоронну діяльність конкретної території, рахунково-перевірочний ареал екоаудиту сприяє об'єктивному виявленню стану і резервів конкурентоспроможності суб'єктів господарювання у сфері ресурсокористування.

Четвертий — екомаркетинговий — блок формується під впливом інтересів регіонального відтворювального процесу. Функції саме цього блоку безпосередньо впливають на підвищення конкурентоспроможності підприємств і господарських територій. Окрім цього, маркетинговий блок залишається сполучною ланкою між підприємствами і торгівлею, формує канали руху товару: традиційної і екологічно чистої продукції.

Уявлення про екологічні аспекти конкурентоспроможності крупних міжнаціональних фірм-виробників здобули певну популярність [11]. Механічне перенесення цього уявлення на регіональний рівень неправомірно з причини значних відмінностей у самоорганізації. Разом з тим, з допущенням розгляду регіону як організованої сукупності господарських суб'єктів з'явилась можливість застосувати зв'язаний в цьому питанні підхід.

Для реалізації екологічної параметризації конкурентоспроможності необхідний широкий набір показників, за допомогою яких можна було б чітко відрізнити екологічні благополучні зміни від істотних деструктивних змін. Тут найбільш прийнятним є зв'язаний аналіз показників екологічної діяльності в середовищі ресурсозберігання, ресурсозабруднення. Метод дозволяє встановити залежність між різними компонентами регіональних систем, врахувати сукупну дію багатьох чинників, ранжирувати залежність за величиною власних критеріїв значущості конкурентоспроможності. Загалом це веде до можливості індикації регіональних систем за еколого-економічними показниками конкурентоспроможності.

ВИСНОВКИ

Екологічні критерії регіональної конкурентоспроможності виступають у якості важливої складової інтегрального показника конкурентоспроможності територіальних одиниць мікро- і мезорівня. Розробка таких критеріїв істотно залежить від розуміння регіону як мікродержавної структури, територіально-системного утворення і квазікорпорації.

Перший з них припускає пошук критеріїв екологічної конкурентоспроможності в системі

індексації екологічної сталості території, дії капітальних фондів на екосталість і конкурентоспроможність. Другий підхід виглядає як суттєва редукція першого, коли на основі коефіцієнта антропогенного перетворення середовища визначаються конкретні позиції регіонів. При сприйнятті регіону як квазікорпорації доцільно спиратися ґрунтування на моделі регіонального господарського комплексу як сукупності чотирьох взаємодіючих блоків. Результатом такої взаємодії стають екологічні параметри конкурентоспроможності, які виявляються в технологіях випуску, фінансування і реалізації продукції.

Література:

1. Екологічний менеджмент та аудит рекреаційних територій (концептуальні засади та організаційний механізм): монографія. / За ред. Т.П. Галушкіної. — Одеса: ІНВАНЦ, 2006. — 184 с.
2. Данилишин Б. Україна в міжнародних рейтингах сталого розвитку / Б. Данилишин, О. Веклич // Економіка України. — 2008. — № 7. — С. 13—25.
3. Міронова Т.А. та ін. Управління розвитком регіону / Т.А. Міронова. — К.: ЦНЛ, 2006. — 328 с.
4. Яковец Ю. Росія в системі світових рентах відносин / Ю. Яковец // Економіст. — 2001. — № 3. — С. 73—77.
5. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / За ред. Б.М. Данилишина. — К.: РВПС України, 1999. — 716 с.
6. Геоекологія. Науково-методична книга / За ред. В.А. Бокова. — Сімферополь: Таврія, 1996. — 384 с.
7. Позаченюк Е.А. Територіальне планування / Е.А. Позаченюк. — Сімферополь: Дело, 2003. — 256 с.
8. Боков В.А. Просторово-часовий аналіз в територіальному плануванні / В.А. Боков. — Сімферополь: ТНУ, 2003. — 175 с.
9. Закон України "Про Загальнодержавну програму формування національної економічної мережі України на 2000—2015 роки" № 1989-III від 21.09.2001 р.
10. Утіянова О.А. Екологічний аудит території: мета і завдання: матеріали II Всекрим. наук. конф. ["Проблеми зростання молодих учених"], (Сімферополь, 27 жовт. 2006 р.). — Сімферополь: МОНАРК, 2006. — С. 304—305.
11. Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку: монографія / За заг. ред. Д.Г. Лук'яненка. — К.: КНЕУ, 2006. — Т. II. — 592 с. *Стаття надійшла до редакції 01.12.2010 р.*